

УДК 82(092)Рил:7.041.5:7.071.1Тол

СКЛЯРЕНКО ГАЛИНА

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу образотворчого та декоративного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

SKLIARENKO HALYNA

a Ph.D. in Art Studies, a senior research fellow at the NASU M. Rylskiy IASFE Visual and Applied Arts Department

Бібліографічний опис:

Скляренко, Г. (2020) Історія одного портрета: Максим Рильський і Зиновій Толкачов. *Народна творчість та етнологія*, 2 (384), 58–62.

Skliarenko, H. (2020) The History of One Portrait: Maksym Rylskiy and Zynoviy Tolkachov. *Folk Art and Ethnology*, 2 (384), 58–62.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПОРТРЕТА: МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ І ЗИНОВІЙ ТОЛКАЧОВ

Анотація / Abstract

Статтю присвячено історії створення в 1948 році київським художником З. Толкачовим портрета М. Рильського, що зберігається в колекції Національного художнього музею України. Виконаний у камерній техніці пастелі, портрет наповнений глибоким психологізмом, уважним проникненням у внутрішній світ великого поета, науковця та громадського діяча.

Художник і поет приятелювали впродовж багатьох років. У 1930-х були сусідами в славетному київському будинку письменників «Роліт». У 1939 році М. Рильський написав схвальну статтю про персональну виставку З. Толкачова, присвячену 80-річчю Шолом-Алейхема, яка вийшла друком в журналі «Образотворче мистецтво», та присвятив цим творам свій вірш, що також надрукували у згаданому часопису. Інтерес до творів художника був не випадковим: у 1920-х роках М. Рильський перекладав українською вірші єврейських поетів.

Під час сталінських ідеологічних компаній «з боротьби з космополітизмом і буржуазним націоналізмом» обоє – художник і поет – зазнали суворої критики. З. Толкачов, зокрема, зміг повернутися до активного художнього життя лише в 1960-х. У другій половині 1940-х років він створив серію портретів українських письменників, що нині становить історико-художню цінність. Серед них був і портрет М. Рильського.

Ключові слова: портрет, художник, поет, взаємодія культур.

The article is dedicated to the history of creation of M. Rylskiy portrait by Kyivan artist Z. Tolkachov in 1948. The work is kept now at the collection of the National Artistic Museum of Ukraine. The portrait is executed in the chamber technique of pastel, it is filled with a deep psychology, attentive penetration into the inner world of a great poet, scientist, public figure.

The artist and poet have been acquainted for many years. In the 1930s they have been the neighbours in the famous Kyivan house of the writers *Rolit* (in abbreviated form of the *Workman of Literature*). In 1939 M. Rylskiy has written an approving article about Z. Tolkachov personal exhibition, devoted to the 80th anniversary of Sholem Aleichem. It has been

published in the *Visual Arts* journal. M. Rylskyi has also devoted the poem to these works. It has been also published in the periodical. An interest in the artist's works is nonrandom one. In the 1920s M. Rylskyi has translated the poems of Jewish poets into Ukrainian.

During the Stalin ideological companies 'on the struggle with cosmopolitanism and bourgeois nationalism' both the artist and the poet have sustained a stringent criticism. In particular, Tolkachov has been able to return to an active artistic life only in the 1960s. He has created the series of the Ukrainian writers portraits in the second half of the 1940s. These works are of a historical-artistic value nowadays. Maksym Rylskyi portrait is also among them.

Keywords: a portrait, an artist, a poet, cultures interaction.

У фондах Національного художнього музею України в Києві зберігається портрет М. Рильського *, намальований 1948 року київським художником З. Толкачовим (1903–1977). З притаманною автору особливою увагою до натури та внутрішнього стану портретованого, він зобразив поета, ученого, громадського діяча як вдумливу людину з напруженим внутрішнім життям. Портрет позбавлений зовнішніх ефектів, створений у камерній техніці пастелі в досить обмеженій кольоровій гамі: сіре, біле, чорне, сріблясте... Однак його образно-художній зміст є «більшим» за зображення, виходить за межі самого малюнка, торкаючись глибоких шарів людського досвіду, роздумів про життя... Виникненню портрета передували довгі роки знайомства поета і художника, окремі сюжети з яких додають показові риси як до образу М. Рильського, так і до загальної картини епохи, у яку йому випало творити.

М. Рильський і З. Толкачов були знайомі ще з кінця 1920-х років. У 1930-ті обоє оселилися у славетному київському домі «Роліт» (кооператив «Робітник літератури»), збудованому за прикладом харківського будинку письменників «Слово», на теперішній вул. Б. Хмельницького, 68. Архітектурний проект «Роліту» розробили В. Кричевський і П. Костирко. Заселення будинку розпочалося 1934 року. М. Рильський оселився у квартирі під № 70, З. Толкачов – під № 40, адже художник із самого початку своєї творчої діяльності постійно займався графікою, зокрема книжковою ілюстрацією. Творчі контакти з письменниками прокреслили все його життя.

* Ілюстрацію з портретом див. на с. 50.

У 1939 році в залах Київського будинку письменника відбулася персональна виставка З. Толкачова, на якій експонували картини і графічні аркуші художника, присвячені 80-річчю Шолом-Алейхема. Варто зазначити, що вже із середини 1920-х років одне зі спрямувань радянського мистецтва визначалося офіційним закликком «вчитися у класиків», під яким потрібно було розуміти вітчизняне мистецтво ХІХ ст. загалом. Після утвердження соціалістичного реалізму в радянському мистецтві почали формувати чіткий канон діячів мистецтва, на творах яких мали надалі будувати нову культуру. В 1930-ті роки в СРСР і, зокрема, в Україні гучно святкували ювілеї О. Пушкіна й Т. Шевченка, проходили великі ювілейні виставки художників І. Рєпіна, І. Шишкіна, В. Сурикова та інших. Однак трактування «класики» в системі соціалістичного реалізму було особливе, припасоване до нової ідеології. Від мистецтва вимагали «більше пролетарської простоти» (А. Луначарський), а тому будь-яку неоднозначність образів, багатозаровість змісту, складність проблематики відкидали як «наслідки буржуазного минулого». Однак, так чи так, ознайомлення широкої аудиторії читачів / глядачів із творами великих митців мало свій вплив, а для художників ілюстрування великої літератури чи робота над серією картин та малюнків «за мотивами» літературних творів поступово складало певну «нішу» в образотворчості, де підтримувався діалог з культурою. Саме в цьому контексті і виникла серія творів З. Толкачова.

Для художника, який у 1920-ті – на початку 1930-х років працював переважно у графіці й монументальному мистецтві з вираз-

ним експресіоністичним наповненням, за яке йому дорікала критика, звернення до живопису – провідного виду образотворчості соцреалізму – було новим та досить несподіваним. Однак виставка 1939 року викликала широку увагу та загальне зацікавлення, супроводжувалася дискусією. Виставці було присвячено кілька статей у журналі «Образотворче мистецтво». Одна з них, написана на основі виступу на обговоренні, під назвою «На правильному шляху», належить М. Рильському.

Поет зазначав: «Я буду говорити як людина, на яку ця виставка справила велике враження. Поперше, вона цікава інтересним задумом. Коли про одну творчу індивідуальність дає ряд картин друга творча індивідуальність однією рукою, то це може бути дуже плідним. <...> Шолом-Алейхем Толкачова – це, розуміється, його Шолом-Алейхем, це те, що Толкачов бачить у творах великого письменника, але це дає надзвичайну цінність і цілісність виставці. Як великі гумористи світу Гоголь і Дікенс, так само і великий гуморист Шолом-Алейхем мав так само нахил до сміху, як і до смутку. І менше сміху, а більше смутку побачив Толкачов у своєму Шолом-Алейхемі» [4]. У статті він навів слова власне художника: «Я сам не думав, що за таку роботу візьмусь, – розповідав З. Толкачов М. Рильському, – але в момент, коли згадав своє дитинство, згадав своє містечко, я відчув, що зможу зробити такий ряд робіт на теми Шолом-Алейхема» [4]. І справді, містечко Щедрин початку ХХ ст., де народився З. Толкачов, нічим не відрізнялося ані від Переяслова, у якому народився Шолом-Алейхем, ані від тих містечок, що під назвою «Касрилівка» (від єврейського «касрилик» – жебрак) він описав у своїх творах: ті ж самі злидні й безправ'я, щоденна виснажлива праця, ті ж самі вгрузлі в землю старі оселі, похилені паркани. Однак, як і для письменника, так і для художника, головними були люди, котрі, попри все, осяювали світ своїми яскравими характеристиками. На виставці З. Толкачов

представив цикли «Містечко» і «За мотивами творів Шолом-Алейхема» – жанрові сцени, пейзажі та портрети. Глибоко відчувши образність цих картин та малюнків, М. Рильський писав: «Це не збірник ілюстрацій, а серйозний художній труд <...>. Мені здається, що т. Толкачов у своєму розвитку найшов правильну дорогу, це дорога до того, щоб зберегти дитяче серце, але мати руку мужа» [4]. І ще: «Шолом-Алейхем був євреєм крові й нації, але якоюсь частиною своєї психології він сприймав цю українську вербу, яка добре рифмується зі словом журба. І цю журбу Шолом-Алейхем передав надзвичайно. І це прекрасно відтворив у своїх роботах тов. Толкачов» [4]. Стаття завершена віршем, який поет написав під враженням виставки:

«...Здається нам, що Толкачов
Той відповідний стиль знайшов,
Де сміх, де плач, де сум, де слово
Шолом-Алейхем дав чудово,
Де Переяслівська верба –
Народів двох одна журба,
Де в зорях мрії однієї
Ішли українці і євреї» [4].

Проте «єврейська тема» цікавила тоді й самого М. Рильського. У 1930-ті він перекладав українською з ідиш вірші українсько-єврейських поетів І. Фефера і Д. Гофштейна, які надрукували відповідно в 1937-му й 1939 роках.

Теми зв'язку народів, епох завжди були близькі поетові. Ще в 1924-му, в збірці «Чумаки», він писав:

«Є ланцюги, що їх не можна рвать,
Немов у тілі вен або артерій.
Чи ж сором Марксу Гракхові подать
Братерську руку? Так от білі двері
Краса в минуле вміє одчинять
І в будуче. Серед шалених прерій
І в тундрі, де сивіє бідний мох,
Нам світить Гейне, Тютчев, Архілох» [1].

...Більшість із представлених на виставці картин З. Толкачова загинула під час

Другої світової війни. Разом з ними згоріли, були розстріляні й задушені в газових камерах жителі Щедрина, Переслава та десятків інших містечок. Культуру Шолом-Алейхема – культуру ідиш – знищили. Після війни художник поновив і написав знову твори за своїми попередніми сюжетами...

У 1941 році З. Толкачов пішов до армії. Восени 1944 року, в складі діючих радянських військ, він дійшов до Польщі, увійшов до Майданека й Освенцима. За відсутності матеріалів для малювання, він малював побачене на бланках комендатури Освенцима і бланках «І. Ф. Фарбеніндустрі». Так виникли його всесвітньо відомі серії творів «Майданек», «Квіти Освенцима» та «Освенцим», що стали свідченням злочинів нацистів на Нюрнберзькому процесі (видані в Республіці Польща, нині експоновані в музеї «Яд Вашем» – ізраїльському національному меморіалі Катастрофи (Голокосту) та Героїзму).

Показово, що саме 1944 року, повернувшись до Києва з евакуації і відкривши для себе трагедію Голокосту, М. Рильський написав нині всім відомий вірш «Єврейському народові»:

«Народе, що землі дав геніїв великих,
Народе, що несеш із вікових глибин,
Високий, чесний дух серед обмовин
 диких, –
Низький тобі уклін!
Нас хліб живив один, одні поїли води.
Ділили, як брати, ми радість і печаль,
І нам за землю цю, за цвіт її свободи
Життя віддать не жаль.
Знов щастя навкруги простелеться
 безкрайне,
В кривавій боротьбі йде перемоги час,
І нам світитимуть великий Маркс і
 Гайне,
І вам – пророк Тарас.
Хай буря зла, мов звір, – її ми переборем.
В огні, в диму боїв одважно ми ідем
І з мудрим усміхом, як сивий Мойхер-
 Сфорім, –

Як Шварцман наш – з мечем.

Нас не зламать повік, бо ми не поодинці,
А попліч ідемо крізь темряву негод...

Не умирать, а жити, євреї, українці!
Нехай живе народ!» [3].

...Репресії останніх сталінських років – кінця 1940 – середини 1950-х – не минули ані поета, ані художника. Зловісні ідеологічні кампанії з «боротьби з космополітизмом», «буржуазним націоналізмом», «впливами Заходу» накрили країну новою хвилею терору. Болісно відбилися вони і в житті М. Рильського й З. Толкачова: М. Рильського звинуватили в «буржуазному націоналізмі», а на З. Толкачова, якого за його серії про Майданек, Освенцим та винятковий за своєю трагічністю цикл «Христос на Майданеку» таврували всі – від зборів художників до пленуму ЦК КП (б) України, наклали «заборону на професію». До офіційного художнього життя він повернувся лише в середині 1960-х років [5]. Однак саме у глухі часи другої половини 1940-х років почала формуватися його велика галерея портретів українських письменників, що становить тепер не лише художню, а й історико-культурну цінність. У трагічні роки кінця 1940 – початку 1950-х З. Толкачов створив портрети А. Головка, Л. Первомайського, П. Панча, В. Сосюри, С. Голованівського, Ю. Смолича, О. Вишні, С. Скляренка, В. Козаченка, І. Ле, Н. Рибак, І. Сенченка, Л. Смілянського, П. Усенка, М. Шеремета, А. Шияна, О. Копиленка, О. Гончара, С. Крижанівського, В. Некрасова, М. Рильського та інших, встиг намалювати знищених тоді сталінською машиною Д. Гофштейна, І. Фефера, П. Маркіша. Згодом С. Голованівський відгукнеться про ці портрети так: «...як і кожного справжнього митця, його цікавила не лише зовнішня схожість. Портрети письменників, створені пензлем Толкачова, являють собою яскраві приклади мистецького проникнення в характер поетичної натури, яку він

розкрив уміло й тактовно, наголошуючи на тому, що в кожному окремому випадку становить сенслюдської душі. <...> З такою глибиною та ясністю характеризувати митця в українському образотворчому мистецтві вмів хіба що тільки Анатоль Петрицький: поруч з його портретною галереєю стоїть і галерея портретів Зиновія Толкачова, за які

їм обом будуть вдячні й письменники, і їхні читачі» [2, арк. 12–13].

Сторінки творчої, життєвої долі видатного поета та культурного діяча М. Рильського й одного з провідних художників складної епохи вітчизняного мистецтва З. Толкачова додають нові риси до відтворення та осмислення драматичного досвіду ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Бурлаков С. Тема мистецтва в поезії М. Рильського. URL : <https://md-eksperiment.org/post/20160515-tema-mistectva-v-poeziyi-m-rilskogo>.

2. Голованівський С. Про картини Зиновія Толкачова. 11.XII.1977. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 404. Оп. 3. Спр. 9. 25 арк.

3. Підпала Н. «Нас хліб живив один, одні поїли води. Ділими, як брати, ми радість і печаль...». URL : <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf34.htm>.

4. Рильський М. На правильному шляху. *Образотворче мистецтво*. 1939. № 7. С. 12.

5. Склярєнко Г. Зиновій Толкачов: художник і його час. *Толкачов З. Твори з музейних та приватних збірок*. Київ : Дух і літера, 2005. С. 6–34.

References

1. HOLOVANIVSKYI, Sava. About the Pictures of Zinoviyy Tolkachov. Decemder 11, 1977. The Central State Archives-Museum of Literature and Art of Ukraine, fund 404, inventory 3, dossier 9, folios 25, pp. 12–13 [in Ukrainian].

2. RYLSKYI, Maksym. On the Right Way. *Visual Arts*, 1939, 7, 12 [in Ukrainian].

3. SKLIARENKO, Halyna. Zinoviyy Tolkachov: an Artist and His Time. In: SIHOV, Kostiantyn, Leonid FINBERH, editors-in-chief. *Zinoviyy Tolkachov. Works from Museum and Private Collections: An Album*. Kyiv: Dukh i litera, 2005, pp. 6–34.